

نهایة الارب فی فنون الادب

مجموعه‌ای ارزشمند در تاریخ نگاری اسلامی

• زهرا نوروزی

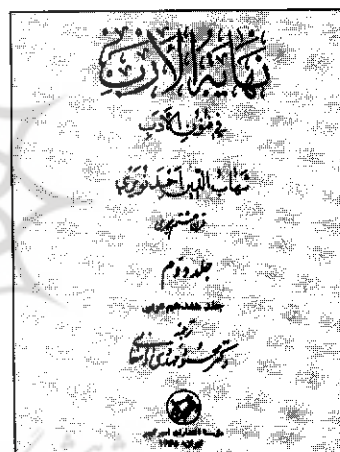
عضو هیات علمی گروه تاریخ و تمدن دانشکده الهیات
دانشگاه فردوسی مشهد

وی در تاریخ ۲۱ ذی‌قعدة سال ۶۷۷ هـ. ق / ۵ آوریل ۱۲۷۹ م. متولد و در ۲۱ رمضان سال ۷۳۳ هـ. ق / ۵ ژوئن سال ۱۳۳۳ م. وفات یافت.^۱ مسئله تاریخ تولد و درگذشت نویری نیز مورد اختلاف است، اما در برخی منابع اختلاف آراء از یکی دو سال در مقایسه با تاریخ اصلی تجاوز نمی‌کند و در برخی منابع اختلاف فاحشی در ذکر تاریخ تولد و فوت او صورت گرفته است. این اقوال مختلف نتیجه بی‌دقتی نویسندگان در ثبت تاریخ، استفاده از منابع کم‌اعتبار در این زمینه و گاه محصول اغلاط چاپی است.^۲

نسب نویری به یکی از روستاهای «بنی سؤیف» که از قراء صعید مصر، است، برمی‌گردد. منشأ خاندان وی به نویره برمی‌گردد و اشتهاق فامیل او به نویری نیز از همین جانشأت گرفته است.^۳

راجع به خاندان نویری اطلاعات مفصل و مشروحی در دست نیست. او در کتابش ذیل حوادث سال ۶۹۹ هـ. ق. فقط از پدرش نام برده و موضوع وفات وی را بیان کرده است.^۴ در میان توصیفات او از پدرش، دینداری خاندان نویری و تقوای ایشان، مشهود است. گویا پدر او به مشاغلی چون کتابت و نویسندگی در دربار امرای مصر اشتغال داشته است. نسب نویری به ابوبکر، خلیفه اول و صحابی رسول خدا (ص) برمی‌گردد. راجع به دوران کودکی و نوجوانی وی اطلاعات دقیقی در دست نیست. احتمالاً در بدو امر تحت سرپرستی پدر آموزش دیده و بعدها تحت کفالت حامی خود، ابن مخلوف نویری، قاضی عالی رتبه عصر خویش بوده است.^۵ با بررسی متون تاریخی هیچ اطلاعی درباره اهل و عیال نویری به دست نیامد و مشخص نیست آیا ازدواج کرده و فرزندند داشته است یا خیر؟

چنین به نظر می‌رسد که پدر نویری مالکی مذهب، اما خود او شافعی مذهب بوده است.^۶ نویری در مصر تحت نظر اساتیدی فاضل درس خواند و در علم حدیث متبحر شد، به طوری که توانست اجازه روایت حدیث را از استادان خود دریافت کند. او بعدها کتاب صحیح بخاری را استنساخ نمود. از دیگر علمی که نویری فراگرفت، علم فقه

- نهایة الارب فی فنون الادب
- نویری، شهاب الدین احمد
- ترجمه: محمود مهدوی دامغانی
- ناشر: امیرکبیر، تهران ۱۳۶۵، ۱۰ ج- ۴۵۹ ص.

سرزمین مصر همواره مهد تربیت و پرورش دانشمندان بسیاری بوده است. یکی از رجال علم و ادب مصر که منشأ خدمات شایانی به تمدن و فرهنگ اسلامی گردید، شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب نویری است.

شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب، بکری، تبعی، قرشی، شافعی، معروف به نویری، مورخ و دایرة‌المعارف‌نویس و ادیب مصری است. در ذکر نام و لقب، کتبه و اسامی اجداد او، مورخان و شرح حال نویسان اختلاف نظر زیادی دارند.^۱

نویری در «إخمیم» یکی از ایالات صعید در سرزمین مصر به دنیا آمد.^۲ درباره محل تولد وی نیز نویسندگان دچار اختلاف نظر هستند.^۳

کتاب «نهایة الارب فی فنون الادب» شامل حوادث تاریخی، مراسلات اداری و ادبی دوره ممالیک و معرف نمونه نثر عربی و گزارش‌های شخصی نویری از آن عصر است

کتاب نویری آمیزه‌ای از علم، ادب، تاریخ، جغرافیا، داستان، مزاح و لطیفه است

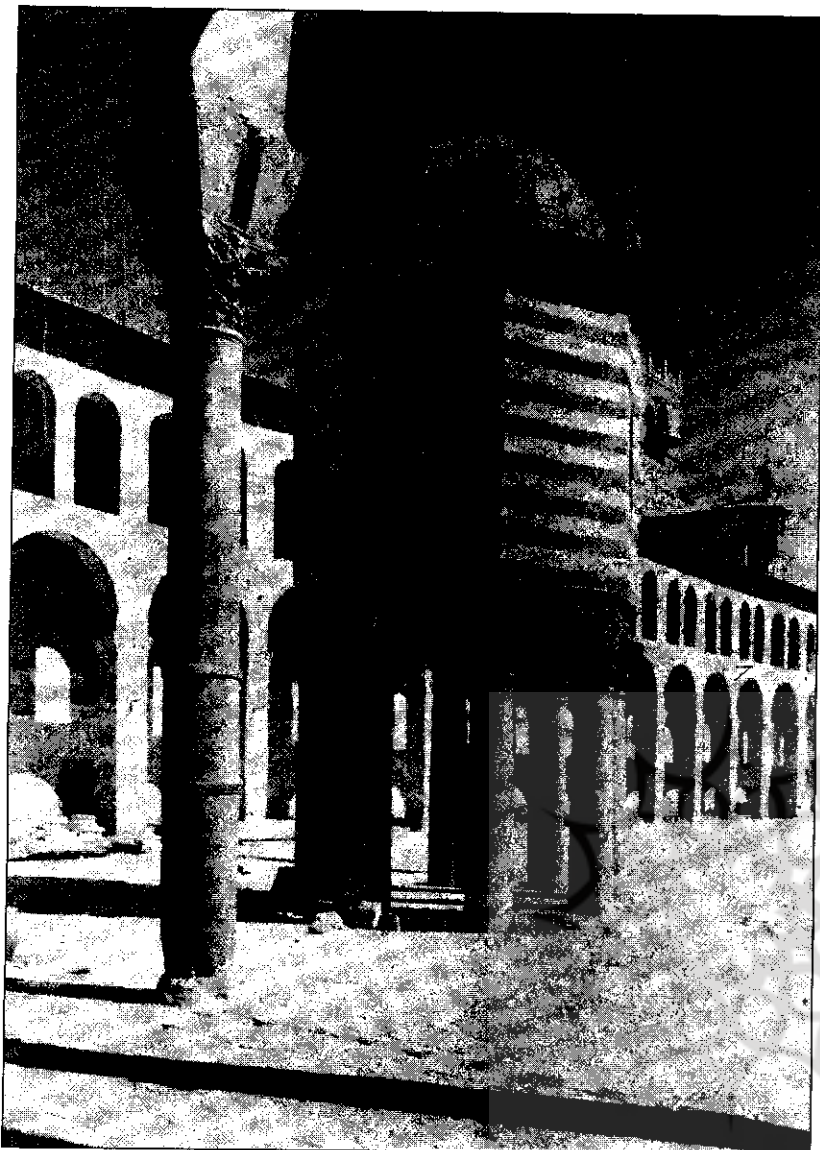
و عرفان بود. از قرار معلوم نویری به مراکز صوفیه رفت و آمدهایی داشته و در میان طبقه زهاد هم برای خود دوستانی یافته است.^{۱۰} علاقه به تحصیل علم، وی را به مدرسه ناصریه کشاند. بعدها در همین محل اقامت کرد و از کتابخانه آن کمال استفاده را برد و شاهد مباحثات علمی دانشمندان آنجا بود.^{۱۱}

نویری را مردی تیزهوش، زیبا، دوستی صمیمی برای دوستان و مهربان معرفی کرده‌اند. او سال‌های آخر عمرش را به قرائت قرآن اختصاص داد. از او با عناوینی چون فقیه فاضل، مورخ ماهر، حکیم جامع در علم و ادب یاد شده است. در کنار این عناوین، لفظ قاضی نیز آورده شده است.

شرح حال نویسان وی را فردی خوش خط و شاعری قوی دست می‌دانند؛ ولی هیچ اثر منظوم و یا چند بیت شعر از وی باقی نمانده است. در کنار این اوصاف تواضع و فروتنی او از شهرت خاصی برخوردار است.^{۱۲}

زندگی اداری و سیاسی نویری با ترک زادگاه و مسافرت به قاهره آغاز شد. او در قاهره مباشر دیوان خاص (سلطانی) در دربار بود و مدتی در مدرسه ناصریه به دستور سلطان ملک ناصر محمدبن قلاوون ساکن شد. بعد از افتتاح این مدرسه به دستور سلطان مذکور به مقام مباشری نظارت بر اوقاف مدرسه دست یافت. البته این مشاغل برای او حالت ثابت و پایداری نداشت. بارها نویری از این مقام‌ها کناره‌گیری کرد و دوباره به همان مناصب دست یافت. به احتمال زیاد علت این مسئله هم بحران‌ها و آشوب‌های دوره ممالیک (عصر نویری) بوده است.^{۱۳}

از دیگر مشاغل وی نظارت بر اموال شخصی سلطان محمد بن قلاوون در دمشق، ریاست بیمارستان منصوری، صاحب دیوان انشاء (کتابت) در طرابلس (۷۱۰ق)، بود. نظارت بر دواوین مختلف هم برای نویری سودآور بود و هم مضر؛ فواید آن کسب مقام و موقعیت‌های سیاسی، اداری و جلب رضایت سلطان و هم‌نشینی با امرا و کارگزاران و آشنایی با رجال علم و ادب و سیاست و آگاهی از امور اداری و جریان‌های زمان خود بود. مضرات آن نیز درگیری و جدال نویری با رده کیسه‌دوزان و غارتگران بیت‌المال و متملقان درباری بود، به طوری که نویری بارها به همین خاطر از چشم سلطان افتاد و از مقام خود کنار گذاشته شد.^{۱۴} این مسأله سبب شد سرانجام نویری علم ادب را بر سیاست و ثروت ترجیح دهد و کنج عزلت گیرد. ناگفته

▲ سوریه، دمشق، مسجد بزرگ اموی (بیت المال)

نماند که یکی از حوادث سیاسی زمان نویری حمله غازان خان (۶۹۹هـ.) به شام و حضور نویری در سپاه سلطان محمدبن قلاوون علیه غازان خان در سوریه (۷۰۲هـ.) است. این مسئله در کتاب تاریخ نویری بیان شده است.

حیات علمی نویری با گوشه‌گیری در مدرسه ناصریه و کناره‌گیری از سیاست آغاز می‌شود. وی در این مکان به مطالعه، پژوهش و تالیف مشغول شد. او که خود زمانی رئیس دیوان انشاء بود قریحه‌ای نیز در کتابت داشت، به طوری که بارها کتاب صحیح بخاری را استنساخ کرد. چون در این مسأله تبحر و دقت داشت، نسخه‌های او یکی پس از دیگری به فروش رفت که درآمد خوبی برای او در پی داشت.^{۱۵}

به نویری آثار منظوم و منثور چندی نسبت داده‌اند که به جز کتاب نهایة الارب هیچ اثر و تالیفی از وی به دست نیامده است.^{۱۶} اکثر نویسندگانی که در مورد آثار وی صحبت کرده‌اند، بدون استثناء کتاب نهایة الارب فی فنون الادب را به وی نسبت داده‌اند. این کتاب در زمان سلطان ملک ناصر محمد بن قلاوون نوشته و گویا به

«نهایت» یعنی پایان و اوج، «ارب» به معنای نیاز و آرزو و خواسته است. پس وجه تسمیه کتاب نویری این گونه است: نهایت آرزو و خواسته آدمی در فراگیری علوم و ادب

مجلدات بیست و نه و سی و یک کتاب نویری که به حمله مغولان و آغاز دوره ممالیک اختصاص دارد، به دلیل هم عصر بودن او با دوره ممالیک و شرح مشاهدات شخصی، مسموعات شفاهی و استناد بر منابع مهم دوره ممالیک از اهمیت تاریخی زیادی برخوردار است

وی هدیه شده است.^{۱۷}

اکثر نویسندگان نام اثر نویری را نهایت‌الارب فی فنون الادب ثبت کرده‌اند؛ جز دوسه مورد که به غلط نام کتاب وی «نهایت‌الارب فی فنون العرب» و «منتهی‌الارب فی علم الادب» ثبت شده است.^{۱۸} محل نگارش این اثر بزرگ مدرسه ناصریه مصر و تاریخ آغاز نوشتن آن سال ۷۱۲ هـ. ق. است. نویری بیست سال از عمر خود را صرف نگارش آن کرد و سلسله مطالب کتاب را تا سال ۷۳۲ - ۷۳۳ هـ. ق. ادامه داد.^{۱۹}

او در پایان هر فن (علم) از کتاب خویش تاریخ اتمام کتاب، محل نگارش آن، نام خود و نام اثرش را به طور دقیق ذکر می‌کند. نویری هدف خود را از نگارش این اثر، تهیه مرجعی که همواره به آن دسترسی داشته باشد ذکر می‌کند.^{۲۰}

متن کتاب نویری بارها توسط خود وی نسخه برداری شده است. این نسخ خطی را صفدی و ابن تغری بردی دیده‌اند. در قرون متأخر بخش‌هایی از این کتاب توسط مصححان اروپایی به طور پراکنده تصحیح و به چاپ رسید. اما نسخه کامل این کتاب توسط احمد زکی پاشا در کتابخانه خدیوی مصر تصحیح و مرتب شد و توسط انتشارات دارالکتب مصر چاپ گردید (۱۹۲۳ - ۱۹۵۵ م). چاپ‌های دیگری از کتاب از جمله چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد مصر، چاپ هیئت مصری و جمعیت عمومی مصر نیز موجود است.

در ایران با توجه به پژوهشی که صورت گرفت، نسخه خطی این کتاب موجود نیست، اما با بررسی سلسله فهراس نسخ خطی اروپایی «عربی»، ترکی، کتابخانه‌های اروپا و... تعدادی از نسخ خطی آن در این اماکن نگهداری می‌شود.^{۲۱} تعداد مجلدات خطی کتاب نویری سی و یک مجلد و تعداد مجلدات چاپی سی و سه مجلد است.

این کتاب در ایران توسط محمود مهدوی دامغانی در سال ۱۳۶۴ هـ. ش. به فارسی ترجمه شده است. مهدوی قصد دارد تمام کتاب را ترجمه کند، ولی تاکنون موفق شده قسمتی از فن پنجم (تاریخ) را ترجمه نماید. ترجمه وی با ترتیب اصلی کتاب هماهنگی ندارد. نویری فن پنجم کتاب را از ابتدای خلقت انسان تا پیامبران سلف ادامه داده، سپس وارد دوره تاریخ اسلام شده و سرانجام حوادث را تا زمان حیات خود (قرن هشتم) پی می‌گیرد. ولی آقای دامغانی ترجمه کتاب را از قسمت تاریخ زندگانی رسول (ص) آغاز و تا پایان دولت اموی ادامه می‌دهد. سپس به سراغ قسمت تواریخ ملل کهن و پیامبران سلف می‌رود. در کار ترجمه، برادران مهدوی او را یاری کرده‌اند. ترجمه کتاب نویری به زبان فارسی، ترجمه‌ای روان و شبیه به متن اصلی و دارای فهرست اعلام و توضیحات پاورقی و تحشیه‌های خوب است. امید است مترجم کار خود را با ترجمه مجلدات دیگر کتاب به اتمام رساند.

کتاب نویری به غیر از زبان فارسی به زبان‌های دیگر از جمله انگلیسی، فرانسه، آلمانی و... ترجمه شده است. اما معلوم نیست آیا همه متن کتاب ترجمه شده یا برخی از قسمت‌های آن مورد توجه قرار

گرفته است.^{۲۲}

نویری کتابش را به پنج فن و هر فن را که خود مقوله‌ای جدا در علوم است به پنج قسم و هر قسم را به پنج بخش تقسیم کرده است. وی نام اثر بزرگش را نهایت‌الارب فی فنون الادب گذاشته است. نهایت یعنی پایان و اوج و ارب به معنای نیاز و آرزو و خواسته است. وجه تسمیه کتاب این گونه است: «نهایت آرزو و خواسته آدمی در فراگیری علوم و ادب».^{۲۳}

نویری کتاب خود را با مقدمه‌ای مختصر و مفید آغاز می‌کند. وی در مقدمه بعد از حمد و سپاس خداوند و درود بر محمد (ص) و خاندان او، ضمن بیان مطالبی کلی، شرط نگارش این گونه کتاب‌ها را تبحر در علم و ادب می‌داند. وی بعد از بیان فصول و ابواب کتاب، از معایب و نواقص آن پوزش می‌خواهد.^{۲۴}

نویری در ابتدای هر فن مقدمه‌ای دارد که در آن به صورت اجمالی به محتوای فن مورد نظر اشاره می‌کند. نثر کتاب مزین به اشعار عربی، شواهد شعری، آیات قرآنی و روایات و احادیث است. تقریباً متن مقدمه‌ها همه مصنوع و متكلف و مسجع است. نویری در برخی قسمت‌های کتاب، هیچ صحبتی نمی‌کند و فقط آیات و اشعار و... هستند که سخن می‌گویند. این سبک نوشتاری نویری است که در بیشتر فصول کتاب دیده می‌شود. وی هر مطلبی را که آغاز می‌کند از شواهد قرآنی، حدیثی و شعر جهت استناد کمک می‌گیرد.

فن اول کتاب نویری در مورد علوم طبیعی است. پدیده‌های طبیعی چون آسمان، کرات آسمانی، ستارگان و علوم وابسته به آن (نجوم) و نیز پدیده‌های جغرافیایی، مردمان مناطق و بلاد مختلف و آثار و ابنیه‌ای که از امم و تمدن‌های مختلف بر جای مانده مورد بررسی قرار می‌گیرند. در این فن اطلاعات جالبی درباره علم نجوم، جغرافیا و دانسته‌هایی در مورد علوم و مظاهر طبیعی وجود دارد. لابلائی مطالب فوق‌الذکر، حکایات تاریخی، داستان‌ها و افسانه‌های دلنشین و حتی مسائل ادبی مشاهده می‌شود. علم جغرافیا و انواع آن در این فن به نگارش درآمده، به گونه‌ای که از جغرافیای تاریخی و توصیفی گرفته تا جغرافیای ریاضی و اقتصادی و سیاسی مورد بحث قرار گرفته است. حتی نتایج و آثار پدیده‌های طبیعی بر اجتماعات انسانی لحاظ شده است. در برخی موارد نویری ضمن تعریف پدیده‌هایی چون خورشید و ماه و... شواهدی از فرقه‌هایی که این مظاهر را مورد پرستش قرار می‌دهند در اختیار خواننده می‌گذارد.

فن دوم کتاب نویری در مورد علوم انسانی است و از تعریف لغوی انسان، صفات و ویژگی‌ها، آناتومی (کالبدشناسی، کالبدشکافی) بدن انسان، شرح اعضای بدن و بیان نواقص و معایب جوارح و بیماری‌هایی که بر آن اعضاء وارد می‌گردد و... شروع می‌شود. مباحث بعدی که نوعی علم روانشناسی و اخلاق و شاخه‌های آنها است، شامل خصوصیات رفتاری، امیال درونی، آراء، نظرات دانشمندان مختلف اعم از مسلمان و غیرمسلمان درباره رفتارهای

انسان است. او در این فن به تعریف علم انساب می‌پردازد و حکایات جالب و گاه خلاف اخلاق و ادب را ذکر می‌کند. این حکایات تصویری از حوادث جامعه عصر او و عصرهای پیشین است. در این مبحث نسب آدمیان از حضرت آدم تا محمد (ص) بررسی می‌شود و قبایل و بطون و عشایر عرب و غیر عرب و آداب و رسوم اعراب قبل از اسلام معرفی می‌شوند. پیشگویی‌هایی راجع به تولد پیامبر، سخنان و احادیث پیامبر، شرح فکاهی‌ها و شوخی و مزاح‌های رسول با صحابه و اطرافیان، مسائلی در مورد غنا، موسیقی، لهو و لعب، بازی‌ها و فتاوا و احکام شرعی و احادیث رسول و امامان و آیات و احکام قرآن جزو مهم‌ترین فصول این بخش هستند. در این مبحث نویری مانند فقهای زمان خود فتوا می‌دهد.

از دیگر فصول مهم این بخش، بحث نگارش و کتابت است. انواع رسائل ادبی، متونی شامل تبریكات، تهنیت‌ها، تسلیت‌ها و دیباچه‌های اداری و عرفی در این قسمت ارائه می‌شوند. نویری آداب و رسوم ادارات (دواوین) انشاء و مراسلات اداری، سیاسی و ادبی دوره ممالیک را معرفی می‌کند، که این بحث در بررسی تاریخ دوره ممالیک حایز اهمیت زیادی است.

مباحث دیگر این بخش به امور معنوی چون عبادت، زهد، توکل، عرفان، دعا و... اختصاص دارد. بخش‌های پایانی این فن درباره مسائل حکومتی، سیاست، حقوق حاکم بر رعایا و برعکس، وظایف کارمندان ادارات و دربارها و فرماندهان، قوانین مالی، خراج، جزیه و... است. همچنین خصوصیات و رفتارها و آدابی که کارمندان ادارات باید فراگیرند و شرح مسایل تربیتی و آموزشی از پایین‌ترین رده‌ها (ابتدایی) تا تخصص و آموزش مهارت‌های بالا نیز در این قسمت ذکر شده است. این فصل بعد از فن تاریخ مفصل‌ترین فن کتاب است و مجلدات دو تانه چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد مصر را تشکیل می‌دهد.

فن سوم در مورد حیوان صامت است و بر پنج قسم است. این مبحث که به مباحث جانورشناسی شبیه است، به معرفی انواع جانورها اعم از مهره‌داران، بی‌مهرگان، چرندگان، پرندگان و... و خصوصیات اجزاء بدن هر یک، نحوه زندگی، نحوه شکار، تولید مثل و صید آنان می‌پردازد. نویری در این جا گذری به زندگانی رسول دارد و فهرست جالبی از احشام و چهارپایان رسول را ارائه می‌دهد. وی در این مبحث مشاهدات و تجربیات جانورشناسی خود را درباره افعی‌هایی که در مصر دیده و در آزمایشگاه‌های مصری از آنها پادزهر گرفته می‌شده، بیان می‌کند.^{۲۵}

فن چهارم درباره گیاهان است. انواع گیاهان، رده‌بندی و خصوصیات هر یک، مشاهدات شخصی نویری از گیاهان، باغ‌ها، بستان‌ها، نحوه عصاره‌گیری و عطرقگیری از برخی گیاهان و ساخت ضمادها و پمادهای دارویی از گیاهان از مهمترین فصول این بخش است.

فن پنجم مهمترین فن کتاب نویری است. که از مجلد سیزدهم

شروع شده، مقدمه‌ای در علم تاریخ، اهمیت آن، شیوه نگارش تاریخ، ذکر معایب و محاسن شیوه تاریخ نگاری سالشمار، مهمترین فصول این بخش را تشکیل می‌دهند. شیوه تاریخ نگاری نویری در این بخش به سبک کتابهای تواریخ عمومی است. خلقت حضرت آدم، توصیف پیامبران سلف، بیان امم کهن و متعدد در شرق و غرب، نحوه تقسیم زمین میان آدمیان، حکومت و پادشاهی در سرزمین‌ها، قبایل و ملوک عرب و عجم، آداب و رسوم آنها، تاریخ عرب قبل از اسلام، ظهور اسلام و آغاز تاریخ اسلامی، (که نویری آن را تکامل تاریخ می‌داند) سیره رسول الله، تاریخ خلفای راشدین، امویان، عباسیان، سلسله‌های مستقل شرق و غرب اسلامی چون آل بویه، سلجوقه، حمدانیان و... از فصول برجسته کتابند. نویری تمام غزوات رسول و سرایای او را در یک مجلد به طور جداگانه آورده است. بعد از معرفی سلسله‌های اسلامی به حمله مغولان و آغاز دوره ممالیک می‌پردازد. این قسمت از کتاب نویری به دلیل هم عصر بودن نویری با دوره ممالیک و شرح مشاهدات شخصی، مسموعات شفاهی و استناد بر منابع مهم در دوره ممالیک از اهمیت تاریخی زیادی برخوردار است. این دوره از کتاب وی در مجلدات بیست و نه، سی و سی و یک، قرار دارد. نویری حوادث تاریخی زمان خود را تا سال ۷۳۱ هـ. ق. ادامه می‌دهد.

نیم نگاهی به کتاب نویری ما را متوجه دریایی از معلومات و اطلاعات نویسنده می‌کند. بنابراین کتاب وی ارزش معرفی و تشریح دارد. هر بخش از کتاب نویری خود کتابی جداگانه است. خصوصیات و محاسن کتاب بی حد و حصر است که ما در این جا به ذکر مواردی مجمل بسنده می‌کنیم:

۱. با مطالعه کتاب نویری - کتابی که شاید بتوان آن را در زمره کتب دایرة المعارف گونه به حساب آورد - متوجه جنبش علمی قرن هشتم و نهم که نوعی نگارش دایرة المعارفی و مجموعه‌ای است می‌شویم. نویسندگان این قرون متوجه این مسئله شدند که باید حافظ و تدوین‌کننده آثار علمی گذشتگان باشند.^{۲۶}

۲. با مطالعه اثر نویری، به شخصیت نویسنده‌ای پژوهشگر و محقق پی می‌بریم. فهرست منابع فراوان او در لابلای سطور کتاب شاهدهی بر این مدعا است. ارائه فهرستی کامل از منابع او در حد و توان این مقال نمی‌گنجد، اما ارزش کتاب وی به منابع کهن و قدیمی و نسخ خطی، به ویژه منابعی که هم‌اکنون در دست نیست باز می‌گردد.^{۲۷} بسیاری از منابع وی شفاهی است. روایتی که او خود شنیده و دیده جای تعمق دارد. در برخی موارد نویری منابع خود را ذکر می‌کند و در برخی موارد نیز با لفظ قال، حکمی و... به بیان مطالب می‌پردازد. علت استفاده فراوان نویری از منابع کثیر، بهره‌مندی وی از کتابخانه ناصریه بوده است.

۳. کتاب نویری در زمان خود او و نیز بعدها اهمیت فراوان یافت. نسخه برداری از نهایة الارب و فروش آنها دال بر اهمیت کتاب است. کتاب وی به دلیل جامعیت علوم و در برداشتن تاریخی عظیم از دوره

از نویری با عناوینی چون فقیه فاضل، مورخ ماهر و حکیم جامع در علم و ادب یاد شده است

از جمله مشاغل نویری نظارت بر اموال شخصی سلطان محمد قلاوون در دمشق، ریاست بیمارستان منصوروی و صاحب دیوان انشاء (کتابت) در طرابلس (۷۱۰ ق) بود

علت استفاده نویری از منابع کثیر در تدوین کتاب نه‌ایه‌الارب، بهره‌مندی وی از کتابخانه ناصریه مصر بود

متن کتاب نویری تلفیقی از نثر ساده و روان و گاه بسیار مصنوع و متکلف است، اما ایجاد حس قرابت و نزدیکی با خواننده در هیچ یک از فصول کتابش فراموش نشده است

اسلامی تا دوره ممالیک حایز اهمیت است. این طرز نگارش و نوع تدوین کتاب بعدها الگوی مناسبی برای نویسندگانی چون ابن تفری بردی، ابن فضل‌الله عمری و مقریزی شد.^{۲۸}

۴. کتاب نویری از اولین کتب دایرة‌المعارف گونه (به جز مباحث الفکر و مناہج العبر) در سرزمین مصر است. کتاب مباحث الفکر و مناہج العبر منبع مهم نویری در تدوین کتاب نه‌ایه‌الارب است. این اثر متعلق به جمال‌الدین وطواط است. فرق کتاب او با کتاب وطواط در تقسیم‌بندی فنون است. کتاب نویری برخلاف وطواط بر پنج فن تدوین یافته و کتاب وطواط بر چهار فن مدون شده است. کتاب نویری از لحاظ جامعیت مطالب و علوم و تعداد مجلدات و حجم معلومات و منقولات شفاهی و تجربیات شخصی بر کتاب وطواط برتری دارد.

۵. مطالب کتاب نه‌ایه‌الارب مزین به آیات قرآن، شواهد شعری و حدیثی است. اهمیت کار نویری در تلفیق علم و ادب است. لابلای متون علمی، حکایت ادبی و تاریخی مشاهده می‌شود. قسمت اعظم کتاب شعر و ادب است. این مسئله به خصوص، در چهار فن اولیه مشاهده می‌شود که نظم خاصی در تدوین کتابش به وجود آورده است. او مطالب چهار فن اولیه را ابتدا به لحاظ لغوی معنی می‌کند و بعد به لحاظ اصطلاحی تعریف می‌نماید و سپس آیات و احادیث و اشعاری در مورد و متناسب با آن ذکر می‌کند.

۶. گاه در کتاب تکرار مطالب به گونه‌ای زیاد مشاهده می‌شود، اما این مسئله ملال‌آور نیست، بلکه نوعی ارجاع به مطالب قبلی و پیش‌درآمدی بر مطالب جدید است.

۷. نویری مسلمانی معتقد است و از بیان عقاید کفرآمیز در کتابش ایاء کرده است. هر چند توصیفات فراوانی راجع به فرق غیراسلامی و غیرالهی دارد، اما^{۲۹} هرگز به عقاید آنان ملیس نشده است. او توهین به پیامبران را اسائه ادب به بهترین مخلوقات می‌داند.^{۳۰}

نویری به عنوان یک فقیه دیدگاه‌های فقهی خود را درباره مسائل شرعی و احکام فقهی (موضوعاتی چون شراب، غناء و...) بیان می‌کند. او خرافه پرست نیست. خدا را تنها داننده غیب می‌داند و به طالع‌بینی و مسایل خرافی اعتقادی ندارد. نویری مسلمانی متعصب و افراطی نیست، او به خاندان رسول و شخصیت حضرت محمد (ص) ارادت فراوان دارد. تکرار مکرر عبارت صلوات بر رسول و خاندانش در متن شاهد بر این مدعاست. او امام حسن (ع) را با دیده احترام توصیف کرده و ایشان را پنجمین خلیفه راشد می‌داند. احادیث فراوان از ائمه شیعه و سنی در کتابش موجود است، وی در بخش خطبه‌های عربی، خطبه‌ها و اشعار علی (ع) را نمونه بلیغ‌ترین گفتارها و سخنان می‌داند.

۸. نویری به زبان و ادبیات عرب توجه ویژه‌ای دارد. او با فصاحت و بلاغت کلام خود به غنای زبان عربی کمک کرد.^{۳۱} نثر ادیبانه وی در مقدمه‌های کتابش و بررسی لغوی اصطلاحی مطالب، ذکریات، احادیث و اشعار، نمونه این مسئله است. متن عربی کتاب

او نمونه تلفیق و تعادل لفظ و معناست. زبان اشعاری بیان شده، در کتاب او گاه ساده و روان و گاه بسیار مصنوع و متکلف است. این مسئله در مورد متن کتاب نویری هم قابل مشاهده است و مقدمه‌های کتابش نثری مسجع و متکلف و مطالب اصلی کتاب به زبانی ساده و روان است. البته ایجاد حس قرابت و نزدیکی با خواننده در هیچ یک از فصول کتابش فراموش نشده است.

۹. کتاب نه‌ایه‌الارب در «فن» پنجم، یک کتاب تاریخی محض نیست. در لابلای متون تاریخی، حکایات ادبی، اجتماعی و فرهنگی هم مشاهده می‌شود. در بخش اولیه این فن نوعی تاریخ عمومی مشاهده می‌شود. این تاریخ در بخش رسول (ص) و تاریخ اسلام است که تا سال ۱۳۲ هـ. ق. به روش سال شمار ادامه می‌یابد. از بخش تاریخ عباسی به بعد، سلسله‌های مستقل شرق و غرب جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرند. ترتیب زمانی و مکانی تا حدی در این مبحث رعایت شده است. در این بخش نویری بیشتر از کتاب الکامل فی التاریخ این اثیر کمک جست، اما راوی صرف نیست. او روایات را جرح و تعدیل می‌کند. از نظر نویری تاریخ یک فن است نه شاخه‌ای از علوم.^{۳۱}

یکی از خصوصیات نثر کتاب نه‌ایه‌الارب، استفاده نویری از لغات دخیل (بیگانه) به ویژه لغات پارسی است.^{۳۲}

یکی از معایب کتاب نویری این است که او بیشتر به نقل مطالب می‌پردازد تا ارائه بحث فلسفی و استدلالی، با وجود اینکه فلسفه یکی از فصول مهم کتاب اوست. به هر حال، نویری یک ناقل صرف نیست. بیشتر مطالبی را که با عقل جور در نمی‌آید، بیان نمی‌کند یا اگر بیان می‌کند نظری در مورد تأیید یا رد آن نمی‌دهد.^{۳۳} کتاب نویری خطاهای فراوانی به لحاظ علمی - ادبی دارد که بیشتر آنها توسط مصححان کتاب رفع و توضیح داده شده است. کتاب نویری آمیزه‌ای از علم، ادب، تاریخ، جغرافیا، داستان، مزاح و لطیفه است. خواننده از مطالعه آن خسته نمی‌شود. اگر چه در بخش نوادر و لطایف، گاه مطالب غیر اخلاقی هم دیده می‌شود، اما این مسئله برخلاف شخصیت اخلاقی نویری است و حتی او از ذکر این مسائل عذرخواهی می‌کند.

کتاب نه‌ایه‌الارب به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی دوره ممالیک حایز اهمیت است. کتاب شامل حوادث تاریخی، مراسلات اداری و ادبی آن دوره و معرف نمونه نثر عربی و گزارش‌های شخصی نویری از آن عصر است.

این کتاب اگر چه توسط مصححان بارها چاپ و رفع اغلاط شده، اما یک عیب عمده دارد و آن فقدان فهرست منابع و اعلام است. این گنجینه ارزشمند به خاطر تنوع علوم و مطالب، باید از سوی علماء، دانشمندان و محققان حوزه‌های مختلف علم مورد بررسی دقیق قرار گیرد تا جوانب اصلی کتاب، محاسن و معایب آن بر همگان روشن و آشکار گردد.

پی نوشت ها:

یکی از خصوصیات نثر کتاب نهایة الارب، استفاده نویری از لغات دخیل (بیگانه) به ویژه لغات پارسی است

یکی از معایب کتاب نویری این است که او بیشتر به نقل مطالب می پردازد تا ارائه بحث فلسفی و استدلالی؛ با وجود اینکه فلسفه یکی از فصول مهم کتاب اوست

۹۷. بغدادی، اسماعیل پاشا: هدیه العارفین و اسماء المؤلفین و آثار المصنفین، طبعه الثالثه، مکتبه الاسلامیه الجعفری، تبریز، ۱۳۸۷ هـ. ق، ج ۱، ص ۱۰۸.

۱۷. مقریزی: السلوک لمعرفة دول الملوک، تحقیق محمد مصطفی زیاده، قاهره، مطبعه لجنه التألیف و الترجمة، ۱۹۴۱ م، ص ۳۶۳، ۳۶۴؛ حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله: کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ۱۳۶۲ هـ. ق، ج ۲، ص ۱۹۸۵؛ سرکیس، الیان: معجم المطبوعات العربیه و المغربیه، منشورات مرعشی، ۱۴۱۰ هـ. ق، ج ۲، ص ۱۸۸۴؛ صفوی: اعیان العصر، ج ۱، ص ۴۲.

۱۸. مقریزی: مقفی الکبیر، ج ۱، ص ۵۲۱؛ ابن تغری بردی: نجوم الزاهره، ج ۹، ص ۲۹۹؛ همان، المنهل الصافی، ج ۱، ص ۲۸۱.

۱۹. مقریزی: السلوک، ص ۳۶۳؛ کراچکوفسکی، اگناتوس یولیائوس: تاریخ الادب الجغرافی العربی، ترجمه صلاح الدین عثمان هاشم، دارالغرب الاسلام، الطبعه الثانيه، ۱۴۰۸ هـ. ق، ص ۴۴۱.

۲۰. نویری، نهایة الارب، چاپ وزارة الثقافه، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲۱. محمد کمال: فهرست المخطوطات المودعه فی خزانه معهد التراث العلمی العربی، جامعه حلب، ۱۴۰۰ هـ. ق. فهمی ادهم کارتای، سلسله فهارس مکتوبات خطیه النادره، مکتبه المتحف، طوبقا بوسرای - ترکیه، ۱۹۶۴ م.

22. A HAND LIST OF THE MUHAMMADAN MANUSCRIPTS UNIVESITY OF CAMBRIDGE, By EDWARD BROWNE, 1900; STUDY. E. TESTI, DELMANUSCRIPTJ, ARABI ISLAMIC, DELLA, BIBLIOTECA, GIRGIO LE VI DELLA VIDA, VATICANA. I. 1935.

۲۳. نویری: نهایة الارب، ترجمه مهدوی، ج ۱، ص ۱۲.

۲۴. نویری: نهایة الارب، چاپ وزارة الثقافه، ج ۱، ص ۲۶.

۲۵. همان، ج ۱۰، ص ۱۳۵.

۲۶. آذرنوش، آذرتاش: تاریخ زبان و فرهنگ عربی. ص ۱۴۳.

۲۷. بروکلمان، کارل: تاریخ الادب العربی، تصحیح رمضان عبدالنواب، سید یعقوب بکر، دارالمعارف مصر، ج ۵، ص ۳۲، ۲۲۵.

۱۷۵، ج ۱: ص ۱۷۶، ۱۷۵، ج ۲: ص ۱۳، ج ۴: ص ۳۷، ۴۸، ۵۹، ۶۳.

۲۸. ابن تغری بردی در: النجوم الزاهره فی ملوک المصرو القاهرة؛ ابن فضل الله عمری در: مسالک الابصار فی ممالک الامصار، و مقریزی در: السلوک لمعرفة دول الملوک.

۲۹. محمد جمال الدین: امینه، ص ۱۷۳، ۲۸۲.

۳۰. ابن دوادری، عبدالله بن ایبک: کنز الدرر و جامع الغرر، تحقیق اولرخ هارمان، قاهره، ۳۹۱ هـ. ق.

۳۱. محمد جمال الدین: امینه، ص ۳۴۰.

۳۲. نویری: نهایة الارب، ترجمه مهدوی، ج ۱، ص ۱۳.

۳۳. نویری: نهایة الارب، چاپ الثقافه، ج ۱، ص ۳۲.

۱. صفدی، خلیل بن ایبک: اعیان العصر و اعوان النصر، معهد التراث العلوم العربیه و الاسلامیه، ۱۴۱۰ هـ. ق، ج ۱، ص ۴۲؛ ادقوی، جعفر بن ثعلب: الطالع السعید الجامع نجباء الصعید، تحقیق سعد محمد حسن، طه حاجری، دارالمصریه العامه، ج ۱، ص ۳۸، ۳۹، ۴۰.

۲. محمد جمال الدین، امینه: نویری و کتابه نهایة الارب فی فنون الادب، دارثابت، ۱۴۰۴ هـ. ق. ص ۳۳.

۳. مقریزی، احمد بن علی: مقفی الکبیر، طبعه الاولی، تحقیق یعلوی، دارالغرب، ۱۴۱۱ هـ. ق، ج ۱، ص ۵۲۲؛ زرکلی، خیرالدین، الاعلام، طبعه الثانيه، دارالعلم للملایین، ج ۱، ص ۱۵۷؛ فروخ، عمر: تاریخ الادب العربی، دارالعلم للملایین، الطبعه الخامسه، ج ۳، ص ۷۴۳.

4. ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (E.I²) NEW EDITION, VOLUME. VI. E. J. BRILL. s.1987. (ICN. KRATSKHOKOWSKY). P.156.

۵. ابن تغری بردی، ابوالمحاسن: النجوم الزاهره فی ملوک المصرو القاهرة، المؤسسه المصریه العامه، ج ۹، ص ۲۹۹؛ عزاوی، حسین: التاریخ و المورخون، وزاره الثقافه و الاعلام، ۱۹۹۳ م، ص ۱۸۶؛ فاخوری، غم: تاریخ ادبیات زبان عربی، ترجمه آیتی، انتشارات توس؛ ص ۶۲۹.

۶. زرکلی: الاعلام، ج ۱، ص ۱۵۷؛ الجابی، بسام: معجم الاعلام، ۱۹۷۸ م، ص ۵۲.

۷. نویری، شهاب الدین احمد: نهایة الارب فی فنون الادب، چاپ هیئة المصریه العامه، ج ۳۱، ص ۴۰۹.

۸. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر: البدايه و النهایه، مطبعه السعاده، مصر، ج ۱۳، ص ۹۰؛ EP. VIII. p. 156.

۹. نویری، شهاب الدین احمد: نهایة الارب فی فنون الادب، ترجمه محمود مهدوی، ج ۱، ص ۹.

۱۰. محمد جمال الدین، امینه: نویری و کتابه، ص ۹۱، ۹۲، ۹۳.

۱۱. همان، ص ۵۹، ۶۰.

۱۲. ابن تغری بردی: المنهل الصافی و المستوفی بعد الوافی، هیئة المصریه العامه، ۱۹۸۵ م، ج ۱، ص ۲۸۱؛ مفضل بن ابی الفضائل: نهج السدید و درالفرید فیما بعد تاریخ ابن العمید، تصحیح سمیر کورتان تامر، ص ۵۵.

۱۳. محمد جمال الدین، امینه: نویری و کتابه، ص ۳۶، ۳۸، ۳۷، ۳۹، ۴۲، ۴۱، ۴۰؛ صفدی: اعیان العصر، ج ۱، ص ۴۲.

۱۴. ادقوی: طالع السعید، ص ۹۶، ۹۷؛ الوافی بالوفیات، الطبعه الثانيه، تحقیق احسان عباس، ۱۴۰۱ هـ/ ۱۹۸۱ م، ج ۷، ص ۱۶۵.

۱۵. محمد جمال الدین، امینه: نویری و کتابه، ص ۷۳؛ مقریزی: مقفی الکبیر، ج ۱، ص ۵۲۱.

۱۶. زرکلی، ج ۱. ص ۱۵۷، ۱۵۸؛ ادقوی: الطالع السعید، ص ۹۶.